

sen till individualisering, informalisering och *intimiser*ing. När den döda kroppen iordningställs inför begravningen är det inte ovanligt att den döde kläs i egna kläder och att personliga föremål läggs i kistan eller urnan, i eller på gravstenen. Också dödsannonser och begravningsritualer berättar om hur känslor bryter konventionernas krav. Å ena sidan kan denna intimisering betraktas som en strävan efter autenticitet och helhet, efter en samstämmighet mellan kropp, individ och ritual och som ett försök att vidmakthålla en obruten personlig identitet. Å andra sidan kan intimiseringen ses som ett uttryck för en påtaglig ambivalens i människors förhållande till döden. Då blir intimiseringen ett försök att hålla kvar den döda människan i de levandes värld, en tvekan inför att dra den nödvändiga gränsen mellan livet och döden. Längtan efter närhet förändrar också de professionellas syn på sitt arbete, så tillvida att det inte räcker med att hålla sig till ritualen och regelboken. Att inte kunna förmedla någon personlig känsla eller närvaro är ett misslyckande, det må gälla läkare, präster eller begravningsentreprenörer.

Lynn Åkesson har tagit ett analytiskt fruktbart grepp på vår tids förhållande till döden och vävt samman ritual och praktik med existentiella frågor. Med hjälp av detaljrika och lyhörda iakttagelser lotsar hon oss varmsamt längs den döda kroppens väg – en poängfull metod för att också kunna involvera den senmoderna kroppsdiskursen. Men det är många och stora problem som berörs i en så pass kort bok; vart och ett av kapitlen skulle egentligen kunna utgöra ämne för en egen studie. Jag skulle därför gärna betrakta boken som ett forskningsprogram för fortsatt arbete inom området. Då skulle också det mångkulturella samhällets betydelse kunna ges en mer ingående behandling.

En fortsatt forskning skulle också kunna bryta upp den tendens till *harmonisering* som präglar boken. Visserligen berörs allmänhetens misstänksamhet mot rättsläkare och patologer, ifrågasättandet av begravningsbranschens prissättning, begravningsbyråernas kritik av snåla anhöriga, frågan om bårhusens hantering av döda kroppar, diskussionen om kyrkogårdarnas utformning samt debatten om hur aborterade eller för tidigt födda foster och dödfödda barn bör tas om hand. Men informanterna utgörs huvudsakligen av yrkesutövare inom området och i sin strävan att behandla dem och deras arbete respektfullt och etiskt korrekt tonar förf. ner de konflikter och föreställningar som finns runt dessa yrken. ”Stereotyperna kommer på skam”, skriver Åkesson och använder sig flitigt av begrepp

som ”distans”, ”saklighet”, ”legitimitet”, ”professionalitet”, ”trovärdighet” och ”yrkesheder”. Kanske skulle en närkamp med stridsfrågorna inom området nyansera bilden av den senmoderna döden som intimerad och vardagliggjord. Den som väljer att bli patolog eller rättsläkare väljer än idag ett visst socialt utanförskap. Begravningsentreprenör är fortfarande ett yrke som ofta går i arv.

*Eva Silvén-Garnert, Stockholm*

Nils-Arvid Bringéus: *Folklig fromhet. Studier i religionsetnologi*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 1997. 213 s., ill. ISBN 91-7203-2081.

Hur genomgripande var egentligen religionens inflytande på människornas vardagsliv i äldre tider? Vi tänker oss gärna, åtminstone så länge kyrkotukten upprätthölls och prästerna vid husförhör och med konfirmationsundervisning övervakade folkets kunskaper och, kanske så länge konventikelplakatet gällde, att kyrkans makt över sinnena var stor. Men vad var norm och vad var praxis? Och hur långt in i själarnas skrymslen sökte sig egentligen de religiösa föreställningarna och upplevelsena?

Bringéus har under sin imponerande och mångåriga forskargärning ofta belyst folkliga traditioner med religiös förankring, och i boken *Folklig fromhet. Studier i religionsetnologi* har han nu sammanfört sju separata studier på detta tema. Till dessa exempel har han så fogat tre kapitler som klarlägger religionsetnologins historia i vårt land, dess förgrundsgestalt Hilding Pleijels forskningsinsats och det aktuella forskningsläget såväl inom etnologin som i angränsande discipliner.

Bringéus har valt titeln *Folklig fromhet* – en titel som kunde speglat ett bredare forskningsfält än hans egna exempel ger prov på. Visserligen nämner Bringéus de utomkristna religionernas betydelse för invandrarnas liv, och man kan ana att företeelser som nyandlighet och New Age skulle kunna vara forskningsuppgifter för religionsetnologin. Men för förf. själv, kanske på grund av hans starka historiska inriktning, är det den kristna fromheten, och framför allt kyrkofromheten, som står i fokus för intresset.

Religionens och andlighetens betydelse för människan som kulturvarelse har enligt Bringéus inte beaktats inom etnologin under de senaste decennierna. Ämnet har helt enkelt inte varit, med ett modernt uttryck,

politiskt korrekt. Följdriktigt avstannade också verksamheten vid "Centrum för religionsetnologisk forskning vid Lunds universitet" på 1980-talet, då Anders Gustavsson lämnade posten som dess föreståndare. Men under de senaste åren har en ny insikt vuxit fram om religionens betydelse såväl i historiska samhällen som i dagens. I *Folklig fromhet* tar förf. sig an uppgiften att också inom etnologin lyfta fram den religiösa dimensionen. Ja inte bara det, han vill återupprätta ett i hans ögon försummat forskningsfält – religionsetnologin!

Men vad är då religionsetnologi? Någon definition av begreppet får vi inte, men visst förstår vi vad Bringéus menar då han använder uttryck som "manifest fromhet", "folklig praktik utanför eller innanför kyrkan" eller då han ansluter sig till Don Yoder: "the religious dimension of folk-culture". Religionsetnologin sysslar sammanfattningsvis med "folklig fromhet". Och bokens sju essäer skall ses som exempel på just folklig fromhet. De är alla lärda studier, med rika historiska perspektiv, av spännande ämnen som t.ex. kyrktågning vid missfall, altaroffer, välsignelse av årets gröda och av hemmet, bordsböner och den gudfruktiga tjänstepigan som kistebrevsmotiv och som förebild för fromhet.

Goda texter väcker nyfikenhet och sätter igång läsarens tankeverksamhet. Tillåt en f.d. elev till förf. att uttrycka några reflektioner med anledning av *Folklig fromhet* och då också ta upp en form av fromhet som mycket lite berörs i boken.

Vad är ett fromt folk? Allmogen i Villstad socken i Småland utmärkte sig genom fromhet och gudfruktighet, skriver prosten Daniel Nordin i sin sockenbeskrivning till länets hushållningssällskap 1819. Han redovisar hur denna fromhet manifesterade sig: "Man går gärna och med andakt i kyrkan, då av gammal sed medhavda käppar alltid sättes utanför, vid vapenhuset. Då en kyrka förbifares, samt vid klockringning, läses Fader Vår, med blottat huvud. Bordsböner läses alltid, med hopknipta händer, även då en sup och en bit bröd förtäres."

För prosten Nordin handlar fromhet i första hand om kollektiva handlingar som uttrycker vördnad för det heliga, och hans uppfattning om sitt sockenfolks fromhet stämmer väl med den definition Svenska Akademiens Ordbok ger på ordet: from är den som fruktar Gud och hyser vördnad för det heliga, och som i handling och leverne följer religionens bud. Men så fortsätter Nordin: "Nästan i varje hushåll finnes Bibeln, ävensom andra Gudliga böcker, vilka läses flitigt. Barnens undervisning vårdas tämligen väl, även utan sock-

enskolor. En falsk nit, gränsande till svärmeri, har ock förmärkts; men detta försvinner nog med tiden, som dämpar allt överdrivet. Sedlighet och känsla för dygd är ännu levande hos detta fromma folk."

Prosten Nordin var en framstegsman av bondeursprung, som vurmade för bibelspridning, såväl som för sockenbibliotek, sockenskolors inrättande och måttlighet i brännvinskonsumtion. Citatets fortsättning avslöjar att en ny tid är på väg. Folket läser själv i Skriften, det månar om barnens möjligheter att så också kunna göra, någon är t.o.m. anfäktad av det religiösa svärmeriet. Men eftersom Nordin känner sina flitiga och praktiskt lagda sockenbor – han är dessutom sympatiskt inställd till en del av de nya religiösa riktningarna – är han inte orolig. Så länge sedlighet och dygd upprätthålls är inga grundläggande värden i samhället hotade.

Även om den folkliga kollektiva fromheten står i centrum, är fromhet inget tidlöst begrepp, konstaterar Bringéus. Både fromhetens form och innehåll är tids- och kulturbunden (s. 120). 1600-talets auktoritära och ortodoxa samhälle, där den centrala makten genomsyrar hela samhällspyramiden och kanske t.o.m. fromhetens uttryck, luckras upp med 1700–1800-talens evangeliska väckelse. 1820-talet förbereder en tid då denna börjar spridas från herrgårdar och städer ut till landsortsförsamlingarna. Den evangeliska väckelsen förutsatte ett personligt förhållande till det heliga, till Gud och fram för allt Jesus. Den krävde omvändelse och kanske kallelse till en livsuppgift i Guds tjänst. Frälsning var omvandling till nytt liv. Vad fick det för konsekvenser för den gamla folkliga fromheten?

Väckelsens fromhetsideal, i alla fall mot 1800-talets slut, handlar mindre om förhållandet till det heliga i yttre kollektiva handlingar. Fromheten griper nu in i själarnas allra mörkaste vrår. Fromheten skall med nödvändighet avspeglas i förhållandet till medmänniskorna. En from människa yttrar aldrig ett ont ord till en annan medmänniska, talar aldrig illa om någon, är fördragsam, ja, han t.o.m. älskar sina medmänniskor. Han är blygsam och förhäver sig aldrig, vare sig i tal eller levnadssätt. Arne Jarrick har i sin bok *Den himmelske älskaren* studerat s.k. levnadslöpp eller religiösa självbiografier nedtecknade av medlemmar i den herrnhutiska Evangeliska brödräfsamlingen i Stockholm vid 1700-talets mitt. Ur dessa lyfter han fram ett embryo till en utveckling mot ett mer tolerant, mer kommunikativt, mindre auktoritärt, men också – ironiskt nog – mer gudlöst samhälle: "Reflekterande tro ökar tvivlen och svärmeriet måste antingen leda mot

sekularisering eller en återgång till sakramenten”, skriver Jarrick (s. 143). Med väckelsens framväxt måste således kanske ordet folk utmönstras i samband med fromheten. Denna blir nu grupporienterad – ibland i kontrast mot en ogudlig omvärld – eller rent av individuell. Som Bringéus själv uttrycker det, dock med ett annat tidsperspektiv: ”I vårt eget land förlorar begreppet folkfromhet sin betydelse, men kan ersättas med *individuell fromhet* innanför eller utanför samfunden.” Han konstaterar att det kan ge utrymme för studier av enskilda personligheters fromhet. Detta väcker min nyfikenhet. Skulle detta även kunna vara möjligt under den ”folkliga fromhetens” tidevarv? Hur skulle man kunna nå, inte folkets, utan den enskilda människans förhållningssätt till religiösa företeelser? Vilka källor vore då aktuella? Dagböcker, domstolshandlingar, uppteckningar... Är det ointressant och omöjligt att söka personliga religiösa sätt att vara före den evangeliska väckelsens framväxt?

Mat i Jesu namn är namnet på Bringéus studie av bordsbönen, även denna ses som ett uttryck för den folklig fromheten. Men här lyfter förf. också fram bordsbönens moraliska funktion. Den var ett medel i barnets socialisering in i en religion och en samhällsform. Bordsbönerna kunde inpräglas genom den s.k. belevningslitteraturen, som också innehöll föreskrifter om hur bönen skulle utföras: stående, med upplyftade, knäppta händer, slutna ögon etc. Återigen väcker Bringéus text vidare funderingar. Hur uttrycker kroppen fromhet i olika miljöer? Prosten Nordins folk böjde huvudet, knäppte sina händer, tog av sig hatten inför det heliga. Om man kontrasterar de invanda mönstren mot en främmande miljö, t.ex. missionärens fromhet mot hedningens liv, kan bilden bli tydlig. I Kina vid sekelskiftet uttrycks den kristna fromheten bl.a. i sättet att sjunga, att hälsa, att sörja, att falla på knä eller att gråta.

Efter att ha läst de sju essäerna, liksom de tre mer resonerande kapitlen, väcks frågan: hur har fromheten motverkat eller samverkat med människans övriga, låt oss kalla det, profana liv? Jarrick konstaterar t.ex. att männen inom herrhutismen – som kan förmodas att i sin dagliga gärning ofta komma i konflikt mellan tro och vardagsliv – förefaller mer dämpade i sin fromhet än kvinnorna. I ett helt annat sammanhang, i företagssamhetens Gnosjöbygd, tycks världslig flit och fromhet i stället förstärka varandra. Den folkliga fromhet Bringéus behandlar sammanfaller ofta med det omgivande samhällets syn på önskvärt beteende. Men finns det fromhet som motarbetar samhällsmaktens intres-

sen? Fyller magin och förkristna religiösa föreställningar den uppgiften? Bringéus låter dock inte denna ur samhällets synpunkt negativa fromhet ingå i sina studier.

*Folklig fromhet* pryds av ett av Henrik Krogh vackert formgivet omslag, där Bringéus egen skyddsängel från barndomen ansluter till en av bokens studier: Änglar som gäster. Just denna studie illustrerar ett problem. De sju essäerna är i de flesta fall publicerade i andra sammanhang. Detta präglar såväl form som språk. Änglarna gästade ett symposium i anslutning till en utställning i Leksand och är skriven i lättsam kåserande form. Denna essä kontrasterar mot andra, där läsaren kan förmodas varit teolog. I den miljön behöver vare sig latin eller tyska översättas, tyvärr är alla dagens studenter inte lika språkkuniga.

*Folklig fromhet* vill fokusera intresset på den religiösa dimensionen i människors liv, sett ur ett kontextuellt sammanhang och som en del av hela kulturen. Den avslutande resonerande bibliografin visar med tydlighet att intresseområdet är tvärvetenskapligt och berör alla de discipliner som har människan som forskningsobjekt. Även om Bringéus eget intresse för ämnet är begränsat i huvudsak till kyrkofromheten i ett historiskt perspektiv, så är hans strävan angelägen. Han vill återupprätta en gren inom etnologin – kalla den gärna religionsetnologi – som även beaktar människan som en religiös och andlig varelse. I dag, då t.ex. de stora tidningsdrakarna regelbundet publicerar helsidor under rubriker som Tro och existens, är Bringéus bok *Folklig fromhet* i tiden.

Anna Maria Claesson, Jönköping

*Agrarhistoria*. Bengt M. P. Larsson, Mats Morell och Janken Myrdal (red.). LTs förlag, Stockholm 1997. 322 s., ill. ISBN 91-36-03339-1.

Sedan 1994 innehar Janken Myrdal vårt lands första professur i ämnet agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet i Ultuna. Den innehållsrika volymen *Agrarhistoria* rymmer 21 enskilda artiklar, alla författade av experter på sina respektive fält. Myrdal avslutar själv med en agrarhistorisk syntes, som utifrån den tekniska utvecklingen beskriver agrarsamhällets förändring över tid. Boken är ett läromedel främst tillägnat studenterna i den agrarhistoriska utbildningen, men är genom sitt innehåll naturligtvis av stort intresse även i vidare